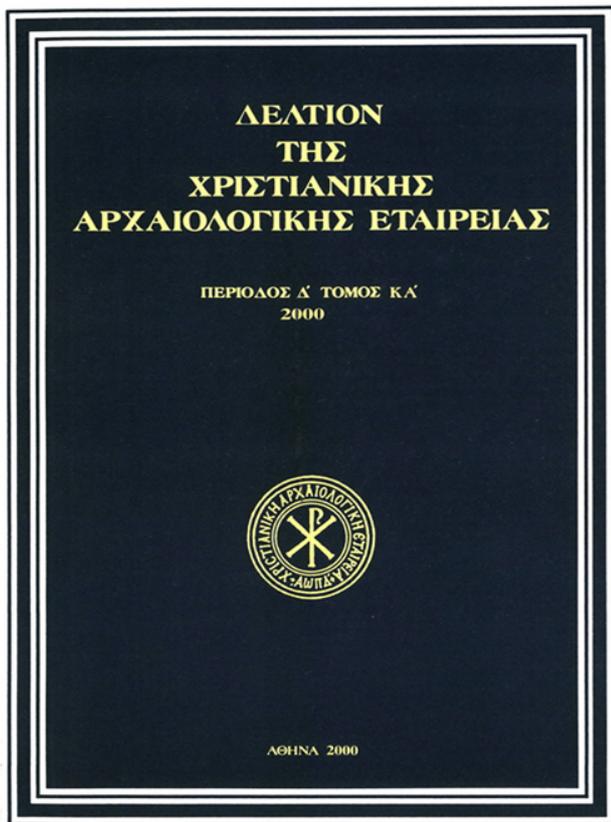


Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 21 (2000)

Δελτίον ΧΑΕ 21 (2000), Περίοδος Δ'



Κριτική έκδοση επιγραφών συνεργείων από το Λινοτόπι στις περιφέρειες της ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας

Κωνσταντίνος Γ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ

doi: [10.12681/dchae.563](https://doi.org/10.12681/dchae.563)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ Κ. Γ. (2011). Κριτική έκδοση επιγραφών συνεργείων από το Λινοτόπι στις περιφέρειες της ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 21, 249–266.

<https://doi.org/10.12681/dchae.563>



ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Κριτική έκδοση επιγραφών συνεργείων από το
Λινοτόπι στις περιφέρειες της ορθόδοξης Εκκλησίας
της Αλβανίας

Κωνσταντίνος ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 249-266

ΑΘΗΝΑ 2000

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΣΥΝΕΡΓΕΙΩΝ
ΑΠΟ ΤΟ ΛΙΝΟΤΟΠΙ ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ*

Οι μάστορες και οι τεχνίτες από το Λινοτόπι¹, βλάχικο χωριό σε μια κοιλάδα του Γράμμου, νότια-νοτιοδυτικά της Καστοριάς, συναποτελούν το παλαιότερο και γνωστότερο συνεργείο από ορεινή περιοχή, εξειδικευμένο σε συγκεκριμένους τομείς καλλιτεχνικής παραγωγής. Βλάχοι στο γένος οι μάστορες και τεχνίτες αυτοί, χρησιμοποιώντας τα προνόμια που εξασφάλισαν από την οθωμανική αυτοκρατορία χάρις στις πολύτιμες υπηρεσίες τους², είχαν την ευχέρεια να ταξιδεύουν ελεύθερα

και να λαμβάνουν παραγγελίες από μακρινούς τόπους. Έτσι, οι ζωγράφοι από το Λινοτόπι τουλάχιστον, το συγκριτικά καλύτερα μελετημένο δείγμα μετακινούμενων συνεργείων, προσκαλούνταν από τοπικούς άρχοντες να ιστορήσουν ναούς και φορητές εικόνες σε τέτοια έκταση, ώστε η δράση τους να επεκταθεί γεωγραφικά σε ορθόδοξους ναούς, καθολικά μοναστηριών³ και, ενδεχομένως, μουσουλμανικά τεμένη⁴, σε μια ευρεία περιοχή εκτεινόμενη⁵ από την Αιτωλία και το Πήλιο⁶, τα Μετέω-

* Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Anthony Bryer, τη συνάδελφο Αγγελική Λυμπεροπούλου και το Γ. Πακουμή για την ανάγνωση του κειμένου και τις χρήσιμες υποδείξεις τους. Οι φωτογραφίες προέρχονται από το προσωπικό αρχείο των Γ. και Κ. Πακουμή.

1. Ακολουθούμε την ορθογραφία «Λινοτόπι» που καθιέρωσε στη διατριβή της η κ. Α. Τούρτα για τους λόγους που εξηγεί, βλ. Τούρτα 1991, σ. 41, υποσημ. 125.

2. Για τα προνόμια των Βλάχων επί οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. πρόχειρα Kiel 1985, σ. 86-89.

3. Θεμέλιο στη μελέτη του έργου των λινοτοπιτών ζωγράφων αποτελεί η εξαιρετή διδακτορική διατριβή της κ. Αναστασίας Τούρτα (Τούρτα 1991).

4. Στην υπόθεση αυτή οδηγεί η διατύπωση του καθηγητή Machiel Kiel στην αισθητική αποτίμηση του ζωγραφικού διακόσμου του τεμένους του Hadji Edhem Beg (1822/3) στα Τίρανα: "...The painted interior of the Tirana mosque certainly belongs to the same group as those found in Macedonia and Epiros. All are the work of ambulant groups of master builders and painters from the Albanian-Valachian villages of the Pindus Mountains, who since the late 17th c. monopolised the art of painting for religious as well as civil purposes. They overstepped all bounds of religion and painted churches and mosques alike..." βλ. M. Kiel, *Ottoman Architecture in Albania (1385-1912)*, Istanbul 1990, σ. 252. Η γενικολογία του τελευταίου και η έλλειψη επαρκών πηγών σχετικών με το Λινοτόπι το 19ο αιώνα –για μια γενική θεώρηση των λίγων διαθέσιμων πηγών βλ. Τούρτα 1991, σ. 42 και υποσημ. 132-134– δεν επιτρέπουν την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων. Με κάθε επιφύλαξη διατυ-

πώνουμε την άποψη ότι μετά τις καταστροφές των βλαχόφωνων περιοχών γύρω στο 1769, οι λίγοι κάτοικοι που απέμειναν στο Λινοτόπι εξισλαμίστηκαν (παραδίδεται ότι το 1886 στο Λινοτόπι κατοικούσαν μόνο μερικοί μουσουλμάνοι, ό.π., σ. 42, υποσημ. 133), αλλά συνέχισαν το παραδοσιακό επάγγελμα του περιφερόμενου ζωγράφου διακοσμώντας οίκους πλούσιων οθωμανών αξιωματούχων και μουσουλμανικά τεμένη. Για την καταστροφή της Μοσχόπολης το 1769 (που σήμανε την καταστροφή και άλλων βλαχόφωνων περιοχών, όπως το Λινοτόπι), βλ. τη συνοπτική αναφορά του Μ. Τρίτου, *Η Μοσχόπολη του χθες και του σήμερα*, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 19 (1999), σ. 218-222.

5. Το μεγαλύτερο αριθμό μνημείων καταγράφει η κ. Τούρτα στη διατριβή της. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι σημαντικό αριθμό μνημείων στον ελλαδικό και τον αλβανικό χώρο είχε εντοπίσει ήδη από το 1970 ο καθηγητής Machiel Kiel σε μακρά έρευνά του στα ηπειρωτικά όρη του ελλαδικού, μόνον, χώρου (προφανώς τα λίγα μνημεία του αλβανικού χώρου που αναφέρει τα εντόπισε από τις ήδη δημοσιευθείσες επιγραφές τους), όπως ο ίδιος σημειώνει, βλ. Kiel 1985, σ. 304, υποσημ. 13.

6. Πέρα από τα μνημεία της περιοχής αυτής που εντοπίζει η κ. Τούρτα, με ενδιαφέρον είδα φωτογραφίες τοιχογραφιών μνημείου αποδιδόμενου πειστικά σε συνεργείο ζωγράφων από το Λινοτόπι που μου έδειξε η κ. Μαρία Νάνου στην Α' Συνάντηση των Ελλήνων και Κυπρίων Βυζαντινολόγων. Αναμένεται η ολοκλήρωση της πολύ ενδιαφέρουσας διδακτορικής της διατριβής με θέμα σχετικό με τη ζωγραφική του 17ου αιώνα στο Πήλιο.



Εικ. 1. Χάρτης με τις μονές της ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- | | |
|-------------------------------------|----------------------------------|
| 1) Μονή προφήτη Ηλία Γεωργουτσατίου | 5) Ναός Αγίου Νικολάου Μέλιανης |
| 2) Μονή Ευαγγελισμού Βανίστης | 6) Μονή Σπηλαιού Σαρακίνιστας |
| 3) Μονή Μεταμορφώσεως Τσιατίστης | 7) Μονή Προφήτη Ηλία Στεγοπόλεως |
| 4) Ναός Αγίου Νικολάου Σαρακίνιστας | 8) Ναός Αγίου Αθανασίου Λένγκας |

ρα⁷, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και, ενδεχομένως το Άγιον Όρος⁸, μέχρι την κεντροδυτική Αλβανία,⁹ την πρώην Πουγκοσλαβία¹⁰ και τη Βουλγαρία¹¹, σε χρονικό εύρος από τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα (Άγιος Δημήτριος στα Παλατίτσια Ημαθίας και μονή Φωτιού Αιτωλίας) έως τα τέλη του 17ου αιώνα ή και τις αρχές του 18ου αιώνα (Άγιος Αθανάσιος στη Λένγκα Μόκρας, Άγιος Παντελεήμων Μπομποσίτας). Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιασθούν κριτικά οι επιγραφές που υπογράφουν λινοτοπίτες ζωγράφοι και αργυροχόοι στο χώρο της σημερινής Αλβανίας (Εικ. 1), με σκοπό: 1) Να προτείνουμε νέα, ορθότερη κατά τη γνώμη μας, ανάγνωση των ήδη δημοσιευθεισών

επιγραφών. 2) Να ανακοινώσουμε νέες και άγνωστες επιγραφές. 3) Να καταστήσουμε γνωστή σχετική βιβλιογραφία περιορισμένης πρόσβασης στον ελλαδικό χώρο. 4) Να διερευνήσουμε το έργο των λινοτοπιτών καλλιτεχνών ειδικά στην Αλβανία. Θα περιορισθούμε στις επιγραφές μνημείων και αντικειμένων βεβαιωμένα ιστορημένων ή αντίστοιχα κατασκευασμένων από λινοτοπίτες μάστορες, χωρίς να επεκταθούμε σε άλλα μνημεία ή αντικείμενα, η πατρότητα των οποίων μπορεί να αποδοθεί σε αυτούς¹². Οι υπό δημοσίευση επιγραφές φωτίζουν νέες πτυχές όσον αφορά τους ζωγράφους και τους αργυροχόους¹³, τις σχέσεις μεταξύ τους, την ιστορική συνέχεια των οικοτεχνιών τους, τις

7. Πρόσφατα, οι τοιχογραφίες της πρώτης φάσης του καθολικού της μονής του Αγίου Στεφάνου στα Μετέωρα αποδόθηκαν σε συνεργείο ζωγράφων από το Λινότοπι και, με αρκετές πιθανότητες, στο ζωγράφο Μιχαήλ, βλ. I. Vitaliotis, *Le vieux catholicon du monastère Saint-Etienne aux Météores, la première phase des peintures murales* (διδασκ. διατριβή, 1998, I-III). Ευχαριστώ θερμά το συγγραφέα της διατριβής αυτής, την οποία ευγενικά έθεσε στη διάθεσή μου.

8. Ο κ. Γεώργιος Κακκαβάς, αρχαιολόγος στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, με πληροφόρησε πως ο ίδιος εντόπισε στο Άγιον Όρος ενεπίγραφη εικόνα ιστορημένη από λινοτοπίτες ζωγράφους, πληροφορία που αναμεταδίδω με κάθε επιφύλαξη.

9. Στο παρόν άρθρο ανακοινώνονται νέα μνημεία ζωγράφων από το Λινότοπι που φτάνουν μέχρι την κεντροδυτική Αλβανία. Η μελέτη των μνημείων αυτών αποτελεί μέρος της διδακτορικής μου διατριβής που εκπονείται στο Κέντρο Βυζαντινών, Οθωμανικών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Birmingham με θέμα «*The monasteries of the Prophet Elijah in Jorgucat, of the Annunciation in Vanishë of Dropolis and of the Nativity of the Mother of God or Spileo in Ljunxheri (Southern Albania): Architecture - Painting - Paedagogical Functions - Social Roles - Fiscal Life*».

10. Με ενδιαφέρον παρακολουθώ τις αποδόσεις μνημείων σε λινοτοπίτικα συνεργεία ζωγράφων από τη σέρβια ιστορικό τέχνη Svetlana Pejić, βλ. Sv. Pejić, *Crkva Bogoroditsin Uspenja ou Mrtvici-slikarstva, Saopštenja XX-XXI* (1988/89), σ. 109-134 και εικ. 1-20 (με περίληψη στα γαλλικά) και η ίδια, *Ikone iz Bozhice u Beogradskom Narodnom Muzeju (Icons from Bozica in the National Museum in Belgrade)*, *Zbornik Narodnog Muzeja-Beograd (Recueil du Musée National à Belgrade)*, XV-2 (1994), σ. 65-70 και εικ. 1-8). Ευχαριστώ θερμά τη συγγραφέα για την αποστολή ανατύπων των άρθρων αυτών.

11. Σαφής στη διατύπωσή του, αλλά αόριστος στην τεκμηρίωση ο Kiel (1985, σ. 345) αναφέρει: "It was the more modest painters that found their way to the North, people from Greek Macedonia and Thessaly, where the new style, in a more modest and less heavenly version than Theophanes' and Frangos' works, had become all-popular. Good painters with much experience, because many churches were built and painted in the Greek lands, a lot more than in Bulgaria or Serbia. Painters such as the descendants of Master Nikolaos of Lino-

topi, village masters, but with remarkable skill. For them it was not degrading to go to unknown places" (= εννοεί τη Βουλγαρία). Θεωρώ ότι, επί τη βάσει τεχνοτροπικών κυρίως στοιχείων, μπορούν να αποδοθούν σε λινοτοπίτικο συνεργείο ζωγράφων κάποιες από τις τοιχογραφίες του 1649 στο ναό του Rozdestvo Hristovo στο Arbanasi της Βουλγαρίας (βλ. ενδεικτικά την παράσταση του προφήτη Ηλία στο Hr. Gandev (επιμ.), *Istoriya na Blgariya: Blgarskiyat narod pod Osmansko Vladitsiestvo ot XV do natsaloto na XVIII v.*, Σόφια, σ. 182).

12. Π.χ. οι λιγοστές σωζόμενες τοιχογραφίες στον Άγιο Παντελεήμονα Μπομποσίτας αποδίδονται σε λινοτοπίτες ζωγράφους του τέλους του 17ου-των αρχών του 18ου αιώνα, η απόδοσή όμως δεν ενισχύεται από κτιτορική επιγραφή, γι' αυτό ο ναός αυτός δεν δημοσιεύεται στην παρούσα μελέτη.

Περίληψη του θέματος αυτού, όσον αφορά τους λινοτοπίτες ζωγράφους, ανακοινώθηκε στα Ιωάννινα, βλ. Κ. Πακουμής, *Οι Ιερές Μονές Προφήτη Ηλία στο Γεωργουτσάτι, Ευαγγελισμού στη Βάνισια Δρόπολης και Γενεσίου της Θεοτόκου ή Σπηλαίου Λιούντζης κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης: Αρχιτεκτονική - Ζωγραφική - Παιδαγωγικές λειτουργίες - Κοινωνικοί ρόλοι - Οικονομικές σχέσεις, Α' Συνάντηση των Βυζαντινολόγων της Ελλάδας και της Κύπρου (25-27 Σεπτεμβρίου 1998, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων)*, βλ. Εισηγήσεις-περιλήψεις ανακοινώσεων, Ιωάννινα 1999, σ. 189-190).

13. Δεν εντοπίστηκαν στην Αλβανία έργα χρυσοχοΐας, ξυλογλυπτικής και χρύσωσης τέμπλων ή χαλκογραφίες, τέχνες που επίσης αναπτύχθηκαν σε οικογενειακή βάση στο Λινότοπι, βλ. Τούρτα 1991, σ. 43 και υποσημ. 136-140. Θα άξιζε, πάντως, η εκπόνηση μονογραφίας σχετικά με τα ξυλόγλυπτα λινοτοπιτών τεχνιτών, για να διερευνηθεί το ενδεχόμενο οι τεχνίτες προετοιμασίας του ξύλου στις φορητές εικόνες των λινοτοπιτών ζωγράφων να προέρχονται και αυτοί από το Λινότοπι. Φορητές εικόνες και βημόθυρα, ζωγραφισμένα από λινοτοπίτες και αποκείμενα κυρίως στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων, πρόκειται να δημοσιευθούν από την κ. Α. Τούρτα. Για μία πρώτη ανακοίνωσή τους, βλ. Α. Τούρτα, *Εικόνες ζωγράφων από το Λινότοπι (16ος-17ος αι.)*, *Δωδέκατο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1992, σ. 54-55.

μετακινήσεις τους, τους κτίτορες, δωρητές ή χορηγούς που προσκαλούσαν λινοτοπίτες καλλιτέχνες, την τοπική ιστορία των χωριών, των υπό εξέταση μονών ή ναών και τους μονάσαντες και τις μονάσασες σε αυτά.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΜΟΝΩΝ ΚΑΙ ΝΑΩΝ

Νάρθηκας καθολικού μονής Προφήτη Ηλία στο Γεωργουτσάτι Δρόπολης (1617)

Η επιγραφή, ζωγραφισμένη με κεφαλαία και πεζά γράμματα από μαύρο χρώμα σε λευκό βάθος, βρίσκεται στο υπέρθυρο του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα. Δημοσιεύσεις: Η επιγραφή μεταγράφηκε πρώτα από τον Παναγιώτη Πουλίτσα το 1928¹⁴, η δημοσίευση του οποίου επί πολλά χρόνια παρέμεινε και εν πολλοίς παραμένει το πολυτιμότερο βοήθημα για τον ερευνητή του αλβανικού χώρου. Αργότερα μελετήθηκε από τον Theofan Pora¹⁵, ο οποίος και τη δημοσίευσε στο σημαντικό έργο του, σχετικό με το corpus των εκκλησιαστικών επιγραφών της Αλβανίας¹⁶.

Απεικόνιση (Εικ. 2): Φωτογραφία της επιγραφής δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο λεύκωμα *Μνημεία Ορθοδοξίας στην Αλβανία*¹⁷ και περιέχεται στο βιβλίο του Theofan Pora (Pora 1998, σ. 227). Η υπόλοιπη βιβλιογραφία για τη μονή χρησιμοποιεί ως αναφορά την ανάγνωση της επιγραφής από τον Π. Πουλίτσα¹⁸.

Μεταγραφή: + [Ανηγέρθη] κ(αί) ηστωρίθη ο πάνσεπτος ναος οὔ ο ἄρτηκας:- / κ(αί) (ἡ)γουμενέβωντος ἐν οσί(ι)ερομονάχης π(α)πακῆρ / Σημεῶν:- / + Ἐτους ΖΡΚΕ:- καὶ διὰ χηρὸς καμαρτο/λὸν Μηχαῆλ· ἐκ της κόμης / Ληνοτοπίου· της / καστωρίας:-



Εικ. 2. Η επιγραφή στο νάρθηκα της μονής του Προφήτη Ηλία στο Γεωργουτσάτι Δρόπολης.

Από τον πρώτο στίχο¹⁹ μέχρι και τη χρονολογία στον τέταρτο στίχο η επιγραφή είναι κεφαλαιογράμματη. Το υπόλοιπο του τέταρτου στίχου αναγράφεται με κεφαλαία και πεζά γράμματα. Οι στίχοι 5-6 είναι με κεφαλαία γράμματα και ο τελευταίος με πεζά.

Η ανάγνωση που προτείνεται διαφέρει από αυτή των Π. Πουλίτσα και Th. Pora κυρίως ως προς τη στίξη. Η πρώτη λέξη του στίχου 1 έχει αποξεσθεί σκοπίμως κατά τον Th. Pora²⁰ «για το λόγο ότι στο ζωγράφο δεν ήταν γνωστός ο χρόνος ανέγερσης του νάρθηκα». Στο στίχο 2 ο Π. Πουλίτσας δεν πρόσεξε το «π» που αναγράφεται στο διάστιχο του πρώτου και του δεύτερου στίχου, πάνω ακριβώς από το πρώτο γράμμα της τελευταίας λέξης σχηματίζοντας βραχυγραφικώς τη λέξη «π(α)πακῆρ», με αποτέλεσμα να αποδώσει τη λέξη με το ακατανόητο «πακῆρ». Η συλλαβή «με» του στίχου 3 αναγράφεται στο διάστιχο μεταξύ δεύτερου και

14. Πουλίτσας 1928, σ. 61, αριθ. 2.

15. Στοιχεία της επιγραφής του 1617 αλλά και αυτής της ιστόρησης του ναού το 1586 από το ζωγράφο Νικηφόρο μοναχό (βλ. Πουλίτσας 1928, σ. 61, αριθ. 1-2), στη μορφή που μεταγράφηκε και μεταφράστηκε στα αλβανικά από τον Theofan Pora, χρησιμοποιήθηκαν τόσο από τον ίδιο, βλ. Th. Pora, Disa konziderata të përgjithshme rreth pikturës pasbizantine në Shqipëri, *Studime Historike* 2 (1967), σ. 100 και Th. Pora, Considérations générales sur la peinture postbyzantine en Albanie, *Actes du Premier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes* (1966), II, Σόφια 1969, σ. 778, όσο και από άλλους (βλ. ενδεικτικά και μόνον Meksi-Thomo 1976, σ. 128b, 143a· Meksi-Thomo, Një nefshë, σ. 95b, 115, σχέδιο στη σ. 110), οι οποίοι δεν παρέπεμψαν ούτε σε αυτή ούτε σε κάποιες άλλες εργασίες τους στο αδημοσίευτο τότε έργο του Theofan Pora.

16. Παρά τις παρανοήσεις και τις ελλείψεις του, το έργο αυτό θα αποτελέσει κεφαλαιώδες βιβλίο αναφοράς, βλ. Pora 1998, σ. 226-227, αριθ. 540.

17. Πακουμής 1994, σ. 34, εικ. 46. Η επιγραφή αυτή, όπως και οι άλλες, των οποίων δημοσιεύονται φωτογραφίες, δεν μεταγράφεται εκ νέου στο ανωτέρω βιβλίο.

18. Από τη μη μνημονευθείσα παραπάνω βιβλιογραφία για τη μονή επιλέγουμε: Τούρτα 1991, σ. 28-29, Γ. και Κ. Πακουμής, σ. 74a-77a και εικ. 147-153, Καμαρούλιας 1997, Β, σ. 458a-461b και από την αλβανική βιβλιογραφία το πολύ αξιόλογο πρόσφατο βιβλίο του P. Thomo (Thomo 1998), σ. 106a-108a, εικ. 32 (τριπλή).

19. Οι στίχοι στο σχολιασμό τόσο αυτής της επιγραφής όσο και των επομένων αναφέρονται κατά τη στιχοθεσία της επιγραφής.

20. Pora 1998, σ. 227.

τρίτου στίχου. Ο ηγούμενος Συμεών που μαρτυρείται στο στίχο 3 καταγόταν από το Γεωργουτσάτι και διατελούσε ηγούμενος ήδη από το 1608, όπως φαίνεται σε έγγραφο εκδοθέν από το μαχκεμέ (= πρωτοδικείο) Αργυροκάστρου, σχετικό με την αγορά κάποιας οικίας υπέρ της μονής. Το 1615 ο ηγούμενος εμφανίζεται σε συμβιβαστικό έγγραφο του ίδιου με κάποιο σπαχή της Μουζίνας, εκδοθέν από το πρωτοδικείο Δελβίνου. Τέλος, ο ίδιος πιθανότατα ηγούμενος αναφέρεται σε ένα ακόμα έγγραφο του πρωτοδικείου Αργυροκάστρου σχετικό με την αγορά ενός χωραφιού υπέρ της μονής με τη χρονολογία 1625, έτος το οποίο πρέπει να θεωρήσουμε ως *terminus post quem* της ακροτελεύτιας χρονολογίας της ηγουμενίας του²¹. Η χρονολογία ΖΡΚΕ (= 7125), που δίδεται στο στίχο 4 ως έτος ιστόρησης του νάρθηκα από το ζωγράφο Μιχαήλ, αντιστοιχεί στο έτος 1617.

Καθολικό μονής Ευαγγελισμού στη Βάνιστα (1617)²²

Η επιγραφή, ζωγραφισμένη με κεφαλαία και πεζά γράμματα από μαύρο χρώμα σε λευκό βάθος, βρίσκεται στο βόρειο άκρο του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, στη δεύτερη ζώνη τοιχογραφιών²³.

Δημοσιεύσεις: Ρορά 1998, σ. 228, αριθ. 542.

Απεικόνιση (Εικ. 3): Αδημοσίευτη²⁴.

Μεταγραφή: [Α]ν[η]γ[έ]ρ[θ]η [ό] θεῖος και πάνσεπτος οὔτος ναός τῆς ὑπερευλ//ωγημ[έ]νης [Δε]σπ[οί]νης [ἡμῶ]ν [Θεοτόκου και ἀειπαρθένου] Μα[ρ]ία[ς]... /

..... [εὐλα]βες[τάτου]..... / [ἱερο]- μ[ό]ναχος Γρη[γό]ριος ηερομον[α]χος] Συμονος [ἱερο]- μ[ό]ναχου:- Ἀρχιερα[τε]ύοντος] του θεοφιλεστάτου επισκόπ[ου] / κύρ Ματθέου Ιωα(ν)νήνον:- Ἱστορίθη δ[ε] κ(αί) διὰ χειρός καμου του αμαρτολοῦ / Μιχαήλ ἐκ τῆ[ς] κώμης Λυνοτωπίου της Καστορίας:- ἔτη ΖΡΚΕ:- Ιωα(ν)νίκυος / διάκων:-

Η επιγραφή έχει αποξεσθεί κατά το μεγαλύτερο τμήμα της στους στίχους 1-5, πιθανότατα σκοπίμως, καθώς φέρει εμφανή τα σημάδια της απόξεσης. Η καταστροφή επιλεκτικών τμημάτων της επιγραφής είχε συμβεί πριν ακόμα επισκεφθεί τη μονή (στις δεκαετίες 1950-1960) ο Theofan Rora, δεδομένου ότι μετέγραψε την επιγραφή μόνο από το στίχο 6 κ.ε. Στην ανάγνωσή του προτείνω μικρές αλλαγές, μη αξιοσημείωτες εδώ. Σύμφωνα λοιπόν με την επιγραφή, ο ναός ιστορήθηκε το έτος 7125 (= 1617) από το ζωγράφο Μιχαήλ από το Λινοτόπι.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι στίχοι 6-7, καθώς παραδίδουν σημαντική πηγή για την εκκλησιαστική ιστορία της Ηπείρου στις αρχές του 17ου αιώνα. Επισημαίνεται κατ' αρχήν ότι δεν μνημονεύεται στην επιγραφή ο επίσκοπος της οικείας εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας της επισκοπής Δρυϊνουπόλεως, αλλά ο Ιωαννίνων, γεγονός που, εξ όσων μπορούμε να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας, δεν έχει όμοιό του στις επιγραφές των εκκλησιών του αλβανικού χώρου: επιπλέον, ο Ματθαίος καλείται επίσκοπος και όχι μητροπολίτης Ιωαννίνων, ενώ γνωρίζουμε πως η εκκλησιαστική

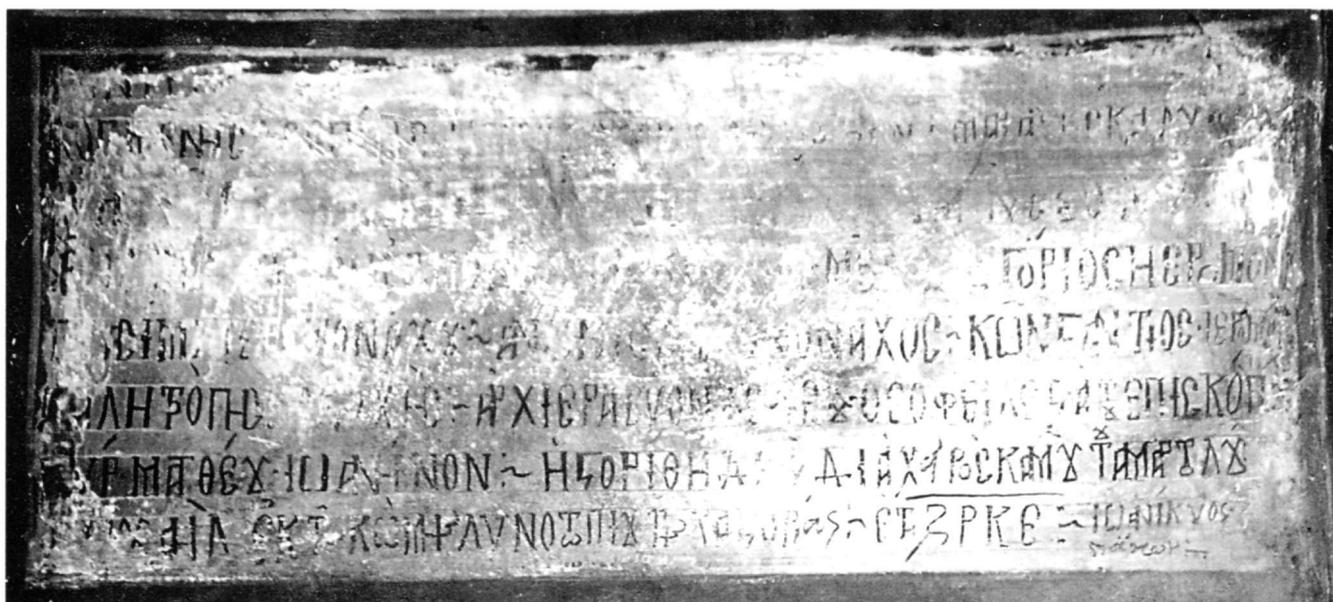
21. Όλες οι παραπάνω πληροφορίες μαρτυρούνται στο δυσεύρετο σήμερα βιβλίο του Γ. Πωβάννη, *Ιστορική περίληψις τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Προφήτου Ἡλιοῦ Γεωργουτσατίου μετὰ ἱστορικῶν γεγονότων τῆς Κοινότητος (sic) καὶ συνοπτικῆ σημειώσις τῶν ἐνεργειῶν καὶ ἀποφάσεων πρὸς ἀνέγερσιν τῆς εὐπρεποῦς κεντρικῆς Ἐκκλησίας Γεωργουστατίου (sic)*, Ιωάννινα, 1928, σ. 21-22. Φωτοαντίγραφο της έκδοσης υπάρχει στην προσωπική μου βιβλιοθήκη.

22. Για τη μονή βλ. επιλεκτικά: Meksi - Thomo 1976, σ. 130a, 143b· Meksi - Thomo 1980, σ. 51a-52a, 68, πίν. VIII· Γ. και Κ. Πακουμής, σ. 81β-85a και εικ. 164-169· Πακουμής 1994, σ. 42-43 και εικ. 66-72· Καμαρούλιας 1997, σ. 466a-467β· Thomo 1998, σ. 114a-117b, εικ. 77-80 και πίν. 12, 35.

23. Ο Ρορά τοποθετεί λανθασμένα την επιγραφή «στο υπέρθυρο της θύρας» του νάρθηκα.

24. Ο Πακουμής (Πακουμής 1994), σ. 42, εικ. 68 αναφέρει την επιγραφή του νάρθηκα της μονής ως επιγραφή του κυρίως ναού. Για την αποκατάσταση της αλήθειας και δεδομένου ότι και αυτή η επιγραφή παραμένει αδημοσίευτη τη μεταγράφουμε ως εξής:

«+ Ἀνιστορί[θη] και ἐκαλλοπίσθη ὁ θεῖος και πάνσεπτος οὔτος / οἶκος τῆς Ουπεραγίας ἐνδόξου και ἀηπαρθένου Μαρίας δη' ἐξόδου του κηρ Μιχαήλ Δημητρήου ἐκ πόλεος Ἀργυροκάστρου ἀρχιέρατεῦ/ον οιοπο του Θεοφιλεστ[ά]του ἐπισκόπου Δρυϊν(ό)πόλεος Ἀργυροκάστρου ἀρχιέρατεῦ / ον οιοπο του Θεοφιλεστ(ά)του ἐπισκόπου Δρ(υ)ν(ό)(ν)πό(λεος) κηρ Μητροφάνου οἴγουμέν(υ)ν Οιδάκημ [οἴερομονάχ(ου) κ(αί) Νικηδόημ] οἴερομονάχ(ον), Δανιήλ οερομονάχου Νικιφόρου ἱερο/διάκονος, [δη]ὰ χειρός καμου τοῦ ἀμαρτολοῦ Ἰω(άννου) ἐν/χόρας κεστοράτες 1758». Τμήματα λέξεων, λέξεις και φράσεις που περιελήφθησαν εντός αγκίστρων { }, έχουν ληφθεί από τη μεταγραφή του Ρορά 1998, ο οποίος κατέγραψε και τα τμήματα που το 1992, στην πρώτη επίσκεψή μας στο μνημείο, είχαν ήδη καταπέσει. Η κατάσταση της επιγραφής χειροτέρευσε έως σήμερα, όπως διαπίστωσα σε επίσκεψή μου το Μάρτιο του 1999, καθότι το κατώτερο τμήμα της επιγραφής υπέστη νέα φθορά. Η ανάγκη στερέωσης όχι μόνο της επιγραφής, αλλά και ολόκληρου του επιχρίσματος του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, είναι άμεση και επιτακτική.



Εικ. 3. Η επιγραφή στο ναό της μονής του Ευαγγελισμού στη Βάνιστα της Δρόπολης.

κή περιφέρεια Ιωαννίνων είχε ήδη από το 1318 αναδειχθεί σε μητρόπολη²⁵ κυριαρχική της επισκοπής Δρυϊνουπόλεως. Ο ίδιος Ματθαίος μαρτυρείται νωρίτερα, το 1614, ως επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως σε θεομητορική εικόνα του τέμπλου της μονής Μεταμορφώσεως Τσιάτιστας²⁶, στην αλβανική πλευρά του Πωγωνίου, ενώ τον Ιούλιο του 1617 αναφέρεται επίσης ως επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως στην επιγραφή του ναού των Αγίων Μηνά, Βίκτωρος και Βικεντίου στην Τρανοσίστα της Λιούντζης²⁷. Πρόκειται για μια από τις πλέον συναρπαστικές εκκλησιαστικές προσωπικότη-

τες του 17ου αιώνα, δεδομένου ότι, διατελών το 1611 επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως και επίτροπος του γηραιού και ασθενούντος μητροπολίτη Ιωαννίνων Μανασσή, υπήρξε από τους ένθερμους και ενεργούς συμπαροστάτες του κινήματος του Διονυσίου του Σκυλοσόφου, όπως προκύπτει από επιστολή διαμαρτυρίας του Μαξίμου του Πελοποννησίου προς αυτόν²⁸. Οι πηγές σχετικά με τις ακριβείς περιόδους αρχιερατείας του Ματθαίου στην επισκοπή Δρυϊνουπόλεως και τη μητρόπολη Ιωαννίνων είναι συγκεχυμένες και αντιφατικές²⁹, φαίνεται, ωστόσο, ότι για κάποιο χρονικό διά-

25. Ε. Χρυσός, Η προαγωγή της Επισκοπής Ιωαννίνων σε Μητρόπολη, *Δωδώνη* 5 (1976), σ. 336-348, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

26. Βλ. Πουλίτσας 1928, σ. 66-67, αριθ. 4 και Ρορα 1998.

27. Πουλίτσας 1928, σ. 80, αριθ. 1 και Ρορα 1998.

28. Για την επιστολή αυτή βλ. Παπαδόπουλος 1933, σ. 178-182 και Μπαράς 1952, τχ. 6, σ. 561β-562α.

29. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Π. Αραβαντινός, ο οποίος στη Χρονογραφία του στο μεν επισκοπικό κατάλογο Δρυϊνουπόλεως αναφέρει τον Ματθαίο ως προβιβασθέντα στο θρόνο των Ιωαννίνων το 1612 (βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ήπειρου των τε όμόρων έλληνικών και ίλλυρικών χωρών*, έν Άθήναις 1856, Β', σ. 47), στο δε μητροπολιτικό κατάλογο Ιωαννίνων αναίρει τα προηγούμενα σημειώνοντας τον ίδιο Ματθαίο, μετά το θάνατο του γηραιού μητροπολίτη Μανασσή (κατ' αυτόν το 1613), ως προβιβασθέντα στο μητροπολιτικό θρό-

νο των Ιωαννίνων το 1614 (ό.π., σ. 237). Για την ακροτελεύτια χρονολογία της αρχιερατείας του βοήθεια παρέχουν δύο πατριαρχικά γράμματα, το πρώτο του Τιμοθέου του Β', χρονολογούμενο μεταξύ 1620 και 1621, και το δεύτερο του Κυρίλλου Λουκάρεως από το Μάρτιο του 1621 προς τον επίσκοπο Δρυϊνουπόλεως Ματθαίο σχετικά με κτηματικές υποθέσεις στην επαρχία του. Για το πρώτο βλ. *Κώδιξ Πατριαρχικών Έξερχομένων*, Α', σ. 96-97 και για το δεύτερο, ό.π., σ. 98-99. Ενδεικτικό της σύγχυσης και της ανεπάρκειας των πηγών στη διασταύρωση των πληροφοριών είναι ότι σε επιστολή του Μαξίμου του Πελοποννησίου προς τον Ματθαίο πληροφορούμαστε ότι ο τελευταίος από τις 31 Οκτωβρίου 1614 προήχθη στη Μητρόπολη Ιωαννίνων (Παπαδόπουλος 1933, ό.π.). Ας σημειωθεί, τέλος, πως ο Β. Μπαράς θεωρεί άλλο πρόσωπο τον επίσκοπο Δρυϊνουπόλεως Ματθαίο που μνημονεύεται ως επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως το 1617 από τον Ματθαίο που κατά τον ίδιο έγινε μητρο-

στημα διετέλεσε είτε δισεπίσκοπος³⁰ είτε τοποτηρητής της μητροπόλεως Ιωαννίνων κατά την απουσία κάποιου εψηφισμένου μητροπολίτη σε περίοδο εκκλησιαστικώς δύσκολη, όπως αυτή που επακολούθησε το κίνημα του Διονυσίου του Σκυλοσόφου και το θάνατο του προηγούμενου μητροπολίτη Μανασσή. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τους επισκοπικούς καταλόγους του μητροπολίτη Σάρδεων Γερμανού τα έτη 1612, 1616, τον Αύγουστο του 1617, το Δεκέμβριο του 1620 και το 1621 στη Μητρόπολη Ιωαννίνων μνημονεύεται ως μητροπολίτης Ιωαννίνων κάποιος Νεόφυτος³¹. Οι εκδοχές αυτές είναι και θα παραμένουν θεωρητικές, μέχρι να εκπονηθεί ειδική μελέτη για την πολύ ενδιαφέρουσα αυτή εκκλησιαστική φυσιογνωμία του 17ου αιώνα³². Είναι, όμως, σαφές ότι για ένα χρονικό διάστημα του έτους 1617 υπήρξε κάποια εκκλησιαστική περίσταση στην επισκοπή Δρυϊνουπόλεως, εξαιτίας της οποίας ο ζωγράφος Μιχαήλ στη μεν επιγραφή της μονής Βανίστης δεν μνημόνευσε οικείο αρχιερέα παρά επίσκοπο Ιωαννίνων, στη δε επιγραφή της μονής Γεωργουτσάτων (βλ. παραπάνω) δεν μνημόνευσε κανέναν αρχιερέα.

Καθολικό μονής Μεταμορφώσεως στην Τσιάτιστα Πωγωνίου (1626)³³

Η επιγραφή βρίσκεται ζωγραφισμένη στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, στο υπέρθυρο της εισόδου προς το ναό. Αναγράφεται με μαύρο χρώμα σε λευκό βάθος, η δε γραφή είναι κεφαλαιογράμματη, πλην του τελευταίου τμήματος του πέμπτου στίχου.

Δημοσιεύσεις: Πουλίτσα 1928, σ. 66, αριθ. 1. Ρορα 1998, σ. 221-222, αριθ. 552.

Απεικόνιση (Εικ. 4): Πακουμής 1994, σ. 131, εικ. 302. Ρορα 1998, σ. 231.

Μεταγραφή: + *Ανηγέρθη ο θ(ε)ίος κ(α)ί π̄ανσεπτος ναός τοῦ Θ(εο)ῦ κ(α)ί Σοτίρως ἡμων Ι(η)σ(ο)ύ Χ(ρι-στο)ῦ / δη̄ᾱ σ(ι)ν(δ)ρομῆς κόπου τε κ(α)ί ἐξόδου· τῶν πανη̄ρω̄τάτων μητροπο/λητάδων Ἡ̄ακοβώς Ζῆχνῶν· Δανιήλ· Νεβρωκόπ(ι)ου / ἠ̄πό χειρὸς Μηχαήλ ζωγράφου· ἐκ τόπου Ληνοτῶπη της Καστωρίας ελαχίστου / κ(α)ί· αμαρτωλου ἐτελ(ε)ιώθη̄ κατὰ μήνα Οκτωβρίου· ΚΗ· εγγραφα ἐπ(ι) ἔτει .ΖΡΛΕ·-*

Με πεζά γράμματα αναγράφονται μόνο οι τρεις τελευταίες λέξεις του πέμπτου στίχου. Η ανάγνωση που προτείνεται εδώ διαφέρει κυρίως ως προς τον τονισμό από τις αναγνώσεις του Πουλίτσα και του Ρορα. Ο σχολιασμός της επιγραφής από την κ. Αναστασία Τούρτα³⁴ μας καλύπτει. Με την παραπάνω ανάγνωση, πάντως, καθίσταται σαφές ότι το καθολικό της μονής ιστορήθηκε ενιαία το έτος 7135 από κτίσεως κόσμου, που, δεδομένου του μήνα (Οκτωβρίου) αποπεράτωσης των εργασιών, αντιστοιχεί στο 1626. Λύνεται έτσι το πρόβλημα που είχε προκληθεί από την αβλεψία στην έκδοση της επιγραφής από τον Π. Πουλίτσα, ο οποίος μετέγραψε τη χρονολογία ως εξής: .ΖΡΛ (= 1622) Ε·³⁵ και τη σύγχυση των Α. Meksi και Ρ. Thomo, οι οποίοι υπολογίζοντας λανθασμένα τη χρονολογία έδιναν το 1627 ως έτος ανέγερσης είτε ολόκληρου του καθολικού³⁶ είτε μόνο του νάρθηκα³⁷, σύγχυση που δεν αποφεύγεται και στην αξιολογότερη πρόσφατη μονογραφία του κ. Πύρρου Θώμου³⁸, στην οποία δίδεται το έτος

πολίτης Ιωαννίνων το 1614 (βλ. Μπαράς 1994, σ. 130-131).

30. Το φαινόμενο δεν είναι μοναδικό. Για το θέμα βλ. πρόχειρα Κ. Πιτσάκης, Σχετικά με την «τρισεπισκοπή» του Νικοδήμου Μεταξά (1635), *ΣΤ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο*, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, *Ζάκυνθος*, Περίληψεις ανακοινώσεων, σ. 72.

31. Βλ. Γερμανός 1937, σ. 67 και υποσημ. 15.

32. Για επισκοπικούς καταλόγους Δρυϊνουπόλεως βλ. πρόχειρα Μπαράς 1952· Τ. Γριτσόπουλος, Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτης Μητρόπολις, *ΗΘΕ*, 6, σ. 226-228· Ι. Λαμπριδής, *Ἡπειρωτικά Ἄγαθοεργήματα*, Ιωάννινα 1971, Α', σ. 121 και Β', σ. 205· ο ίδιος, *Ἡπειρωτικόν* 5 (1930), σ. 71-72· Α. Αλεξούδης, *Επισκοπικοί κατάλογοι, Κωνσταντινούπολις* 1, αριθ. 1904 (14.10.1894)· Γερμανός 1937, σ. 55-58· Μπαράς 1994, σ. 119-146.

33. Για τη μονή γενικά βλ. Meksi - Thomo 1976, σ. 128b· Meksi - Thomo, *Një nefshë*, σ. 95, 97, 115 και σχέδ. στη σ. 107 (υποπίπτουν σε αντιφάσεις ως προς τις αρχιτεκτονικές φάσεις του ναού, τις

οποίες επισημαίνει κριτικά η κ. Τούρτα 1991, σ. 32-34, η οποία επεξεργάζεται και άλλες πληροφορίες που αφορούν τη μονή): Γ. και Κ. Πακουμής, σ. 98β-100β και εικ. 200-204, όπου εκ λάθους η τοιχογράφηση του ναού χρονολογείται στο διάστημα 1622-1626, βλ. Πακουμής 1994, σ. 128-131 και εικ. 293-302)· Καμαρούλιας 1997, σ. 437α-440· Thomo 1998, σ. 101b-103a και σχέδ. 29. Δεν γνωρίζω το περιεχόμενο πρόσφατης εισήγησης του κ. Δαμιανού Κομμάτα στη Θεσσαλονίκη σχετικά με τη μονή.

34. Τούρτα 1991, σ. 33-34.

35. Πουλίτσα 1928, σ. 66, αριθ. 1.

36. Meksi - Thomo 1976, σ. 128.

37. Meksi - Thomo, *Një nefshë*, σ. 97. Δυστυχώς, το λάθος αυτό επαναλαμβάνεται και στη νέα βελτιωμένη έκδοση (Thomo 1998, σ. 102b), όπου δίδεται λανθασμένα το αμάρτυρο αλλού 1627 ως έτος ανέγερσης του νάρθηκα.

38. Thomo 1998, σ. 101b, 102 b.



Εικ. 4. Η επιγραφή στο νάρθηκα της μονής της Μεταμορφώσεως στην Τσιάτιστα Πωγωνίου.

1622 ως έτος ιστόρησης του ναού και το 1627 ως έτος ανέγερσης του νάρθηκα. Βάσει, τέλος, των επιγραφικών δεδομένων, το 1626 δεν προκύπτει ούτε ως έτος ανέγερσης του νάρθηκα, αφού στις επιγραφές του ο ζωγράφος Μιχαήλ συχνά χρησιμοποιεί στερεότυπα το ρήμα «Ανηγέρθη», χωρίς να ακριβολογεί³⁹.

Ναός Αγίου Νικολάου στη Σαρακίνιστα της Λιούντζης (1630)⁴⁰

Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή ζωγραφίζεται με μαύρο χρώμα σε λευκό βάθος στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου προς τον κυρίως ναό.

Δημοσιεύσεις: Πουλίτσας 1928, σ. 75, αριθ. 1. Κώνστας 1958, σ. 6β, αριθ. α. Ρορα 1998, σ. 232-233, αριθ. 556.

Απεικόνιση (Εικ. 5): Πακουμής 1994, σ. 113, εικ. 257. Ρορα 1998, σ. 233.

Μεταγραφή: + Ανηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστωρίθη ὁ θε(ε)ῖός οντος κ(αι) πᾶνσεπτος ναὸς του ἐν ἀγίεις / πατρὸς ἡμὸν Νικολάου του θαυματουργοῦ· δηα ση(ν)-

δρωμῆ(ς) κόπου τε καὶ ἐξόδου / το(ν) τῆμητοῦτον περὶς κ(αι) γερωντες Σαρακύνηστα(ς)· δῆα ψυχηκί(ς) σωτηρία(ς) ἀρχιερατέν/οντος δὲ τοῦ θεοφλεστατου επισκόπου Δερνοπόλεος κύρου Καλήστρου, / ἥπὸ χειρὸς Μηχαήλ· ζωγράφου μετὰ τοῦ ηου αὐ(τ)οῦ Κωνσταντίνου κ(αι) Νικολ(ά)ου· χωρα Λινοτόπη· ἐ- γρ(α)φα· ἐπι ετους / .ΖΡΛΗ·-

Η μεταγραφή που προτείνεται βελτιώνει τις προηγούμενες σε ορισμένα επουσιώδη για αναφορά σημεία. Κατά τις πληροφορίες του Β. Μπαρά⁴¹, ο επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως Κάλλιστος –αναφέρεται ως Κάλλιστρος στην επιγραφή– το 1609 αναφέρεται ως «πρώην Δρυϊνουπόλεως» λόγω χρεών της επισκοπής του ανερχομένων σε 460.000 άσπρα, χρέη για τα οποία αναγκάστηκε να ενεχυριάσει ακόμα και τα αρχιερατικά του άμφια. Προς «ζωοτροφία» του μάάλιστα εκχωρήθηκαν τότε τα εκκλησιαστικά δικαιώματα του χωριού Πετσά της περιοχής Θεολόγου⁴². Το έτος 7138 (= 1630), το οποίο αναφέρεται στην επιγραφή, είναι η πρώτη μαρτυρία για τη δεύτερη περίοδο αρχιερατείας του

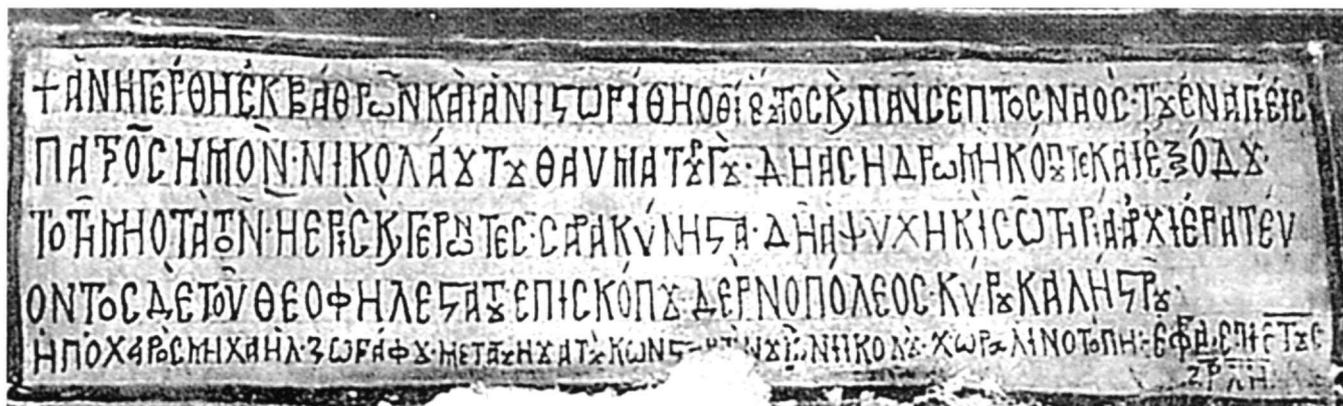
39. Βλ. ενδεικτικά την ανακριβή χρήση του ρήματος «Ανηγέρθη» από τον ίδιο ζωγράφο στις επιγραφές ιστόρησης του καθολικού της μονής Μακρουαλέξη στη Λάβδανη Πωγωνίου (βλ. Τούρτα 1991, σ. 27) και του ναού του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα Ζαγορίου (ό.π., σ. 29), καθώς άλλες επιγραφές παραδίδουν ως έτος ανέγερσης του πρώτου το 1585 (ό.π., σ. 27 και υποσημ. 30) και του δεύτερου το 1612 (ό.π., σ. 29).

40. Για το ναό βλ. Meksi - Thomo 1980, σ. 48b-49a, 68, και πίν. V· Γ. και Κ. Πακουμής, σ. 52α-53β και εικ. 94-98· Πακουμής 1994, σ. 110-113 και εικ. 247-257· Γ. Πακουμής - Κ. Πακουμής, Μνήμη Αλεξ. Μαμμόπουλου: από τη Σαρακίνιστα της Λιούντζης, Ήπει-

ρωτική Έταιρεία: Δελτίον πνευματικής ἐνημερώσεως, τχ. 211 (Απρίλιος 1994), σ. 189-192 και εικ. 1-16 ενθέτου· Thomo 1998, σ. 143a-145a, εικ. 106 και πίν. 46.

41. Μπαράς 1952, τχ. 6, σ. 561β-562α.

42. Το φαινόμενο της παραχώρησης περιοχών σε αργούντα αρχιερέα προς συντήρηση δεν είναι μοναδικό ούτε σπάνιο και στην περιοχή της Ηπείρου. Γνωρίζουμε ότι λίγο νωρίτερα, στα τέλη του 16ου αιώνα, και έπειτα από την παραίτηση του επισκόπου Δρυϊνουπόλεως Νεκταρίου υπέρ του Γαβριήλ, με ενέργειες του δευτέρου και την έγκριση του πατριάρχη Ιερεμία του Β', τα χωριά Πολίτσανη, Σιναπουλκία, Σαρακίνιστα, Δελβινάκι και



Εικ. 5. Η επιγραφή στο ναό του Αγίου Νικολάου Σαρακίνιστας στη Λιούντζη.

στον επισκοπικό θρόνο Δρυϊνουπόλεως. Στην περίοδο αυτή της δεύτερης αρχιερατείας του λειτούργησε το πρώτο ελληνικό σχολείο στο Αργυροκάστρο (1633). Όπως επισημαίνει η κ. Α. Τούρτα⁴³, με τον όρο «γέροντες» πρέπει να εννοήσουμε τους προκρίτους του χωριού Σαρακίνιστα. Φαίνεται ότι οι βλαχόφωνοι κάτοικοι του χωριού αυτού είχαν ιδιαίτερη οικονομική επιφάνεια και ισχυρές προσβάσεις στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία το 19ο αιώνα τουλάχιστον έχουμε μαρτυρίες ότι η κοινότητά τους ανθεί. Έτσι, ήταν σε θέση να συνδράμουν από κοινού στην ανέγερση και ιστόρηση του Αγίου Νικολάου και, ακόμα, της μονής Σπηλαίου (βλ. παρακάτω), της μονής του Προφήτη Ηλία στη Στεγόπολη (βλ. παρακάτω) και μιας σειράς άλλων εκκλησιών⁴⁴. Η ισχύς των κατοίκων ήταν τέτοια⁴⁵, ώστε πέτυχαν να αναδείξουν τη μονή Σπηλαίου σε πατριαρχική εξουχία, στην οποία υπάγονταν τα χωριά Σαρακίνιστα, Τρανουσίστα και Λιατοβίστα. Η

έρευνα σε οθωμανικά έγγραφα θα μπορούσε να μας διαφωτίσει σχετικά με αυτούς τους δωρητές-κτίτορες και τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες.

Σύμφωνα με τους στίχους 5-6 ο ναός ιστορήθηκε το 1630 από το ζωγράφο Μιχαήλ μαζί με το γιο του Κωνσταντίνο και το Νικόλαο, όλοι από το Λινοτόπι.

Ναός Αγίου Νικολάου Μέλιανης Πρεμετής (1632)⁴⁶

Η επιγραφή βρίσκεται στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, πάνω από τη θύρα εισόδου στο νάρθηκα, με μαύρα γράμματα ζωγραφισμένα σε λευκό βάθος. Εξίτηλη στο μέσον της η επιγραφή αναγράφεται με κεφαλαία γράμματα πλην της υπογραφής του ζωγράφου, η οποία αναγράφεται με πεζά.

Δημοσιεύσεις: Ροπα 1998, σ. 158, αριθ. 305.

Απεικόνιση: Ροπα 1998, σ. 158.

Μεταγραφή: + δια χιρος Νικολαου εκ χωρας Λινοτο-

Σταυροκιάδι αποσπάρθηκαν από την επισκοπή Δρυϊνουπόλεως και παραχωρήθηκαν στον πρώην Δρυϊνουπόλεως Νεκτάριο προς «ζωοτροφία» του μέχρι το 1604, οπότε ο αρχιερέας απεβίωσε (βλ. πρόχειρα Κ. Σάθας, *Βιογραφικόν σημείωμα περί τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' (1572-1594)*, Αθήνα 1870, σ. 189· Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1873, σ. 550-552· Τ. Γριτσόπουλος, Ο Δρυϊνουπόλεως Νεόφυτος, *Ηπειρωτ* 2 (1957), σ. 462· Γερμανός 1937, σ. 56· Μπαράς 1952, τχ. 6, σ. 561α). Στην προκειμένη περίπτωση ο επίσκοπος Καλλίνικος πρέπει να καταγόταν από την Πετσά (Μπαράς 1952, τχ. 6, σ. 561β), εξ ου και η επιλογή του συγκεκριμένου χωριού προς συντήρησή του.

43. Τούρτα 1991, σ. 34 και υποσημ. 79.

44. Σύμφωνα με εργασία του Β. Σιούστη εκπονηθείσα πιθανότατα στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, η οποία βρέθηκε στα κατάλοι-

πα του Β. Μυστακίδη στην Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών (βλ. Δυοβουνιώτης 1939, σ. 180, κατάλοιπο αριθ. 358), η Σαρακίνιστα αριθμούσε εννέα εκκλησίες, κατάλογος των οποίων αναφέρεται στο κατάλοιπο αυτό. (Την έκδοση του καταλοίπου αυτού επιμελούμαι ήδη από το 1997 σε βιβλίο με τον τίτλο: *Γεωγραφία Βορείου Ηπείρου αποτελούμενη από ανέκδοτα χειρόγραφα ανθρωπογεωγραφίας και τοπογεωγραφίας*).

45. Οι άρχοντες του χωριού καλλιεργούσαν σχέσεις προσωπικής φιλίας με τον Αλή Πασά, στο χωριό δε φυλάσσονταν αυτόγραφη επιστολή του τελευταίου, βλ. παραπάνω υποσημ. 44. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται και από τον S.S. Clarke, *NB* 3 (1923-1924), σ. 203, τα κατάλοιπα του οποίου φυλάσσονται στην Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή στην Αθήνα.

46. Για το ναό βλ. Meksi -Thomo, *Një nefshë*, σ. 93ë-94à, 104.

πι / [Ανη]γέρθη κ(αι) άνεστορήθη ούτος ο θύος κ(αι) πάνσεπτος ναός του αγίου ενδόξου Νικολάου αρχιεπισκόπου [Μύρων]..... / Κ. Κυρκό ετους ΖΡΜ

Το χωριό Μέλιανη ενδεχομένως είναι ο απόγονος της αρχαίας Ιουστινιανουπόλεως, που αναφέρεται από τον Προκόπιο⁴⁷. Το ναύδριο του Αγίου Νικολάου, διαστάσεων 5x4 μ., είναι ένας μονόχωρος ξυλόστεγος ναός, στον οποίο έχει μεταγενέστερα προστεθεί νάρθηκας. Η τοιχοποιία είναι με αμελώς λαξευμένους στην εξωτερική τους πλευρά λίθους, με τη μεσολάβηση κονιάματος στους αρμούς. Στη νότια πλευρά του ναού υπάρχει μεταγενέστερο χαγιάτι με λίθινους κίονες και πλευρικούς τοίχους ανατολικά και δυτικά, από το οποίο διέρχεται ο προσκυνητής για να εισέλθει στο νάρθηκα. Η στέγη καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες. Ο ναός φέρει ημικυκλική αφίδα στα ανατολικά, ενώ στο εσωτερικό, εκτός από την πρόθεση, έχει άλλη μία μικρή εγγεγραμμένη κόγχη στην ανατολική απόληξη του βόρειου τοίχου. Φωτίζεται από μικρά ανοίγματα στο ανώτερο τμήμα των τοίχων και από το μονόλοβο παράθυρο της αφίδας του ιερού.

Οι τοιχογραφίες του ναού εκτελέστηκαν από το ζωγράφο Νικόλαο από το Λινοτόπι, ο οποίος, αφού συνεργάστηκε με το Μιχαήλ και τον Κωνσταντίνο στην ιστόρηση του ναού του Αγίου Νικολάου Σαρακίνιστας το 1630, δύο χρόνια αργότερα, το 1632 (.ΖΡΜ = 7140) εργάζεται για πρώτη φορά, από όσο γνωρίζουμε, μόνος του σε τοιχογραφικό σύνολο ναού που βρίσκεται στο χώρο της Αλβανίας. Χορηγός της ιστόρησης μαρτυρείται κάποιος Κύρκος, ο οποίος ενδέχεται να ταυτίζεται με τον άρχοντα της Σαρακίνιστας που, κατά την ανάγνωση του αρχιμανδριτή Σωφρονίου Παπακυριακού, χορήγησε την ιστόρηση του νάρθηκα της μονής του Προφήτη Ηλία στη Στεγόπολη⁴⁸.

Κυρίως ναός καθολικού μονής Σπηλαίου (Γενέσιον της Θεοτόκου) στη Σαρακίνιστα της Λιούντζης (1634)⁴⁹

Η επιγραφή, ζωγραφισμένη με κεφαλαία γράμματα σε λευκό βάθος, βρίσκεται στο δυτικό τοίχο του ναού, στο υπέρθυρο της εισόδου προς το νάρθηκα.

Δημοσιεύσεις: Πουλίτσας 1928, σ. 76, αριθ. 1. Γ. Πακουμής, Ιερά Μονή Σπηλαίου Λιούντζης, *Ήπειρωτική Έταιρεία, Δελτίον πνευματικής ενημερώσεως* 208 (1994), σ. 23-24. Ροπα 1998.

Απεικόνιση (Εικ. 6): Ό.π.

Μεταγραφή: + Ανηγέρθη κ(αι) άνεστορήθη ὠ θ(ε)ιος κ(αι) πάνσεπτος ναός της Ήπεραγής Δέσπ(ο)ινής υμ/ον Θεοτόκου κ(αι) ἀπαρθένου Μαρηας κ(αι) ἀρχιερατέβοντων υπο τοῦ θεοφηλεστάτου επισκόπου κύριον / Καλιστου ὕ κ(αι) διὰ σὺ(ν)δρομῆς κόπου τε κ(αι) ἐξόδου· τον οσιοτάτων εν ὑερόμονάχης / Κωνσταντίνου κ(αι) Υασόφου κ(αι) τὸν τημητοτάτου κ(αι) ἔγγενεστάτου ἀρχόντων Σαρακύννηστα(ς)· ετεληθ/θη εν μηνι Αυγουστο - Γ - ηπο χ(ε)ιρὸς Μηχαήλ: / Επι ετους Ζ·Ρ·Μ·Β:-

Σύμφωνα με την επιγραφή το καθολικό «ανηγέρθη και ανιστορήθη» το έτος 1634 (.ΖΡΜΒ = 7142). Δεδομένου, όμως, ότι οι εικόνες του τέμπλου, πιθανότατα όλες, ιστορήθηκαν το 1623, όπως προκύπτει από σχετική επιγραφή σε εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου⁵⁰, πρέπει να δεχθούμε ότι το καθολικό κτίστηκε αρκετά νωρίτερα από το έτος της ιστόρησής του. Συνεπώς, η εναρκτήρια διατύπωση της επιγραφής πρέπει να νοηθεί μόνο ως προς την ιστόρηση. Ο ναός ιστορήθηκε επί αρχιερατείας του επισκόπου Καλλίστου Δρυϊνουπόλεως με τη χορηγία των ιερομονάχων Κωνσταντίνου και Υασόφου και τῶν τιμηωτάτων και ἔγγενεστάτων ἀρχόντων Σαρακινίστης (για τον αρχιερέα και την ισχύ των αρχόντων αυτών βλ. το σχολιασμό της επιγραφής του Αγίου Νικολάου Σαρακίνι-

47. Thomo 1998, σ. 96α.

48. Βλ. Κώνστας 1958, σ. 6β-7α, αριθ. 6β. Αξίζει να σημειωθεί ότι το όνομα του δωρητή αυτού διαφεύγει τελείως από τον Πουλίτσα (Πουλίτσας 1928, σ. 74-75, αριθ. 1).

49. Για τη μονή βλ. Meksi - Thomo 1980, σ. 49α-β. Γ. Πακουμής, Ιερά Μονή Σπηλαίου Λιούντζης, *Ήπειρωτική Έταιρεία: Δελτίον Πνευματικής Ενημερώσεως* 208 (Ιανουάριος 1994), σ. 20-33, 55. Γ. και Κ. Πακουμής, σ. 92β-95β και εικ. 187-194. Πακουμής 1994, σ. 108-109 και εικ. 241-246. Καμαρούλιας 1997, σ. 479-483. Thomo 1998, σ. 145α-147α, εικ. 106 και πίν. 46. Κ. Πακουμής, Η οικονομική

κατάσταση των ηπειρωτικών μοναστηριών κατά τα τέλη του 19ου αι.: η περίπτωση της Ι. Μ. Σπηλαίου Λιούντζης, *Ήπειρωτικό Ημερολόγιο* 19 (1998), σ. 303-320.

50. Πουλίτσας 1928, σ. 77, αριθ. 3. Η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (123x68 εκ.), σήμερα φυλάσσεται στο Ινστιτούτο Μνημείων της Αλβανίας, στα Τίρανα, με αριθ. εισ. 154, όπου εντοπίστηκε το Φεβρουάριο του 1998. Ευχαριστώ καθηκόντως και από τη θέση αυτή το συνάδελφο κ. Mustafa Arapi, επιμελητή της συλλογής εικόνων του Ινστιτούτου, για την προθυμία του να διευκολύνει το έργο μου.



Εικ. 6. Η επιγραφή στον κυρίως ναό του καθολικού της μονής Σπηλαίου στη Λιούντζη.

στας). Στην υπογραφή του ζωγράφου που ιστόρησε το ναό ανευρίσκονται στοιχεία που μας επιτρέπουν να ταυτίσουμε το ζωγράφο Μιχαήλ με τον Μιχαήλ από το Λινοτόπι η φράση *ηπο χ(ε)ιωδς Μηχαήλ*, αφού με την ίδια ορθογραφία και τονισμό ανευρίσκεται και στις επιγραφές του καθολικού της μονής της Μεταμορφώσεως στην Τσιάτσιστα Πωγωνίου και του ναού του Αγίου Νικολάου Σαρακίνιστας. Αν και τα επιγραφικά δεδομένα δεν επιτρέπουν την κατηγορηματική ταύτιση του ζωγράφου Μιχαήλ με τον Μιχαήλ από το Λινοτόπι, εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της ζωγραφικής του ναού, όπως διακρίνονται σε κύριες παραστάσεις (Παντοκράτωρ, Πλατυτέρα, κύκλος του Ακαθίστου, Αίνοι κ.ά.) επιτρέπουν να θεωρήσουμε το τοιχογραφικό αυτό σύνολο ως το τελευταίο γνωστό υπογεγραμμένο έργο του σημαντικού αυτού ζωγράφου του 17ου αιώνα, έργο ωριμότητας, εντυπωσιακότερο από κάθε προηγούμενό του. Κρίθηκε σκόπιμο για λόγους τεκμηρίωσης να παρουσιασθεί μία μεμονωμένη και δευτερεύουσα παράσταση, του αποστόλου Πέτρου, στο δυτικό τοίχο του ναού, σε σύγκριση με άλλα βεβαιωμένα έργα λινοτοπιτών ζωγράφων. Ο

απόστολος Πέτρος⁵¹ έχει όλα τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που μας επιτρέπουν την ταύτιση. Ο άγιος (Εικ. 8) ιστορείται δεξιά της εισόδου προς το ναό, αντικριστά με τον απόστολο Παύλο, που ιστορείται δίπλα, και μαζί φέρουν ομοίωμα του καθολικού. Ο κορυφαίος απόστολος αποδίδεται με λαδί χιτώνα και μαλακό πορτοκαλόχρωμο μιάτιο, που πέφτει ελεύθερα στο σώμα καλύπτοντας το αριστερό του χέρι, στο οποίο κρατεί ομοίωμα του ναού, ενώ με το δεξί ευλογεί. Τυπολογικά ο ζωγράφος ακολουθεί παλαιολόγια πρότυπα⁵² που χρησιμοποιήθηκαν και σε προηγούμενα έργα της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως στις τοιχογραφίες της μονής Βαρλαάμ⁵³, στους ναούς της Παναγίας Ρασιωτίσσης⁵⁴ και της Μεταμορφώσεως στη Βελτσιστα⁵⁵.

Η παράσταση τυπολογικά, εκτός από μικρές διαφορές, είναι όμοια με τις αντίστοιχες παραστάσεις στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα⁵⁶, της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Ελαφότοπο⁵⁷ και του Αγίου Νικολάου στη Σαρακίνιστα⁵⁸ (Εικ. 9). Οι διαφορές εντοπίζονται στο ότι σε όλες τις άλλες περιπτώσεις το μιάτιο καλύπτει σχεδόν ολόκληρο το σώμα αφήνοντας

51. Επιγραφή: 'Ο άγιος Πέτρος.

52. Για τον τύπο βλ. Τούρτα 1991, σ. 156-157 και σημ. 1282-1287.

53. Γούναρης 1980, πίν. 38α.

54. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά, I. Βυζαντινά τοιχογραφία*, Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 226β και Γούναρης 1980, πίν. 37β.

55. Δ. Ευαγγελίδης, 'Ο ζωγράφος Φράγκος Κατελιάνος εν Ήπει-

ροφ, *ΔΧΑΕ Α'* (1959), πίν. 8, 2. Α. Stavropoulou-Makri, *La peinture murale de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ιωάννινα 1989, εικ. 52α.

56. Βλ. Τούρτα 1991, σ. 157 και εικ. 92α και 101α.

57. 'Ο.π., σ. 157 και εικ. 101β.

58. Αδημοσίετος.



Εικ. 7. Μονή Μεταμορφώσεως Τσιάτιστας Πωγωνίου. Νάρθηκας, βορειοδυτικό σφαιρικό τρίγωνο. Ο ευαγγελιστής Ματθαίος (1626).

Εικ. 8. Μονή Σπηλαίου Λιούντζης. Καθολικό, δυτικός τοίχος. Ο άγιος Πέτρος (1634).



ακάλυπτες μόνο τις παλάμες, στο αριστερό χέρι κρατεί ειλητάριο και οι πτυχώσεις του ματιού, υπερβολικά πλούσιες στην παράστασή μας, επηρεασμένες από ανάλογες εντυπωσιακές αλλά και «αφύσικες» αποδόσεις ματιών (με υπερβολικά πολλές πτυχώσεις σε σημεία όπου η θέση του σώματος δεν τις επιβάλλει, με μάτια που κυματίζουν σε αντίθετη φορά στην ίδια παράσταση κ.ά.) σε παραστάσεις ναών του πρώιμου 16ου αιώνα στην περιοχή (Άγιος Δημήτριος Σάββου και Άγιος Αθανάσιος του Μάντζαρη Πολίτσιανης, Άγιος Αθανάσιος Πετσών κ.α.⁵⁹), που αντιγράφουν αναφομοίωτα παρόμοιες παλαιολόγιες πτυχώσεις. Τεχνοτροπικά, ο τρόπος απόδοσης του προσώπου με

το σκληρό πλάσιμο, τη σκούρα καφέ γραμμή και τις καστανές σκιές στο περίγραμμα, την πλατιά επιφάνεια φωτισμού του προσώπου, την κόμη με τις λευκές και γκριζές πινελιές στο σκούρο γκρι του προπλασμού και άλλα επιμέρους στοιχεία, όπως τα στενόμακρα και τονισμένα στις κόγχες με καφέ πινελιές μάτια με τις μικρές κόρες, τα συγκλίνοντα προς τη μύτη φρύδια, τονισμένα στην άκρη με παράλληλες λευκές πινελιές που γράφονται κάθετα στα φρύδια, η ίσια και μακριά μύτη με τη διχαλωτή ρίζα, το κλειστό, σφιγμένο στόμα με παχύτερο το κάτω χείλος, αποδιδόμενο με ρόδινο χρώμα, τα μακρόστενα τριγωνικά αυτιά, οι ρυτίδες του μετώπου που γράφονται με καφέ γραμμές· όλα αυτά

59. Οι αδημοσίητοι αυτοί ναοί, καθώς και άλλοι, εξετάζονται μεμονωμένα και στο πλαίσιο της ζωγραφικής του πρώιμου 16ου αιώνα στην εν εξελίξει διδακτορική διατριβή του Γ. Πακουμής

στο Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.



Εικ. 9. Ναός Αγίου Νικολάου Σαρακίνιστας στη Λιούντζη. Δυτικός τοίχος κυρίως ναού. Ο άγιος Πέτρος (1630).

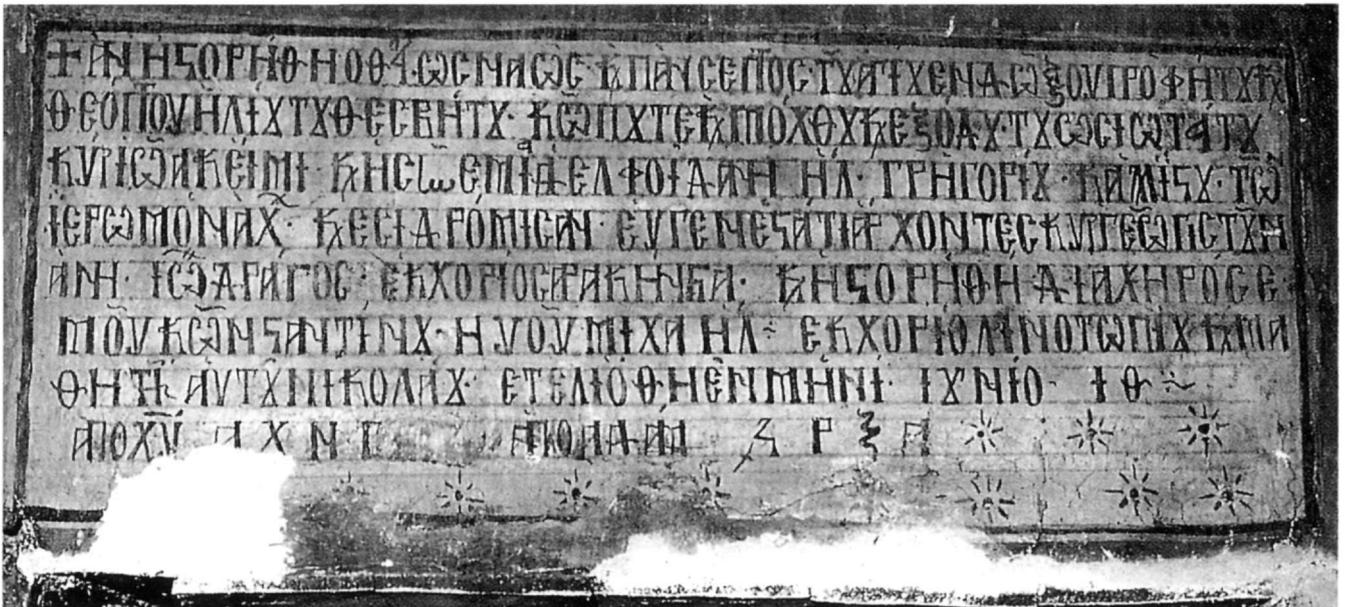
τα χαρακτηριστικά απαντώνται όχι μόνο στις αντίστοιχες παραστάσεις άλλων ναών, αλλά και σε άλλες γεροντικές μορφές, όπως ο ευαγγελιστής Ματθαίος (Εικ. 7) στη μονή της Τσιάτσιτσας⁶⁰, επιβεβαιωμένα ιστορημένες από λινοτοπίτες ζωγράφους. Η λεπτολόγος διάθεση, ωστόσο, της παράστασής μας τόσο ως προς την επιμέλεια της απόδοσης της κόμης και της γενειάδας, όσο και ως προς το φωτισμό του προσώπου με λεπτές λευκές, ρόδινες, κόκκινες και ανοιχτές καστανές πινελιές, σε συνδυασμό με την αρμονία των χαρακτηριστικών του προσώπου και τα εκφραστικά μάτια, προδίδουν δοκιμασμένο καλλιτέχνη και εντάσσουν την παράσταση του ναού της μονής Σηπλαιίου στη φάση ωριμότητας του ζωγράφου Μιχαήλ από το Λινοτόπι.

Κυρίως ναός καθολικού μονής Προφήτη Ηλία στη Στεγόπολη της Λιούντζης (1653)⁶¹

Η επιγραφή του ναού ζωγραφίζεται κεφαλαιογράμματα με μαύρο χρώμα σε λευκό βάθος και βρίσκεται

60. Βλ. υποσημ. 38.

61. Για το ναό βλ. Meksi - Thomo 1976, σ. 130α, 143, πίν. V· Meksi - Thomo 1980, σ. 52b-53a· Τούρτα 1991, σ. 39-40· Γ. Πακουμής, Η Στεγόπολη και το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, *Ήπειρωτική Έταιρεία, Δελτίον πνευματικής ενημερώσεως* 206 (Νοέμβριος 1993), σ. 581-595 (και εικ. ενθέτου)· Γ. και Κ. Πακουμής, σ. 89-92, εικ. 178-186· Πακουμής 1994, σ. 114-117, εικ. 258-269· Καμαρούλιας 1997, σ. 475α-477· Thomo 1998, σ. 141b-143α, εικ. 105, πίν. 45.



Εικ. 10. Η επιγραφή στον κυρίως ναό του καθολικού της μονής Προφήτη Ηλία στη Στεγόπολη Λιούντζης.

στο δυτικό τοίχο, στο υπέρθυρο της εισόδου από το ναό στο νόρθηκα.

Δημοσιεύσεις: Πουλίτσας 1928, σ. 75, αριθ. 2. Κώνστας 1958, σ. 6β, αριθ. α. Ρορα 1998, σ. 235, αριθ. 561.

Απεικόνιση (Εικ. 10): Πακουμής 1994, σ. 116, εικ. 165. Ρορα 1998, σ. 235.

Μεταγραφή: + Ἀνήστορήθη ο θεῖως ναὼς κ(αὶ) πάνσεπτος τοῦ ἁγίου ενδῶξου πρόφῆτου κ(αὶ) / θεόπτου Ἡλίου του Θεσβήτου· κῶπου τε κ(αὶ) μόχθου κ(αὶ) ἐξόδου· τον ωσωτάτου / κύρ Ἰωακῆμι κ(αὶ) ἡ σὺν ἐμ(ο)ι ἀδελφοί Δανηήλ· Γρηγόριον· Κἀλλίστον· τῶν / ἱερωμόναχ(ων)· κ(αὶ) εσι(ν)δρόμισαν· εὐγενέστατ(ο)ι ἄρχοντες κυρ Γεῶργι(ο)ς τοῦ Ν/άνη· Ἰω(άννης) Δράγος ἐκ χορίο Σαρακίνιστα· κ(αὶ) ἡστορήθη δια χηρός ε/μῶν Κωνσταντίνου· ηνοῦ Μιχαήλ·- εκ χορίο(ν) Λινοτωπίου κ(αὶ) μαθητῆς ἀντοῦ Νικολάου· ετελιῶθη ἐν μῆνί· Ἰουνίο - ἸΘ· / ἀπό Χ(ριστο)ῦ ΑΧΝΓ, ἀπό Ἀδάμ· ΖΡΞΑ. Η ανάγνωση που προτείνεται διαφέρει κυρίως κατά τη στίξη από τις προηγούμενες. Το τελευταίο γράμμα του τρίτου στίχου αναγράφεται στο διάστιχο του δεύτερου και του τρίτου στίχου. Επιπλέον των σχολίων της κ. Α. Τούρτα⁶², αξίζει να τονισθεῖ ἡ βλάχικη καταγωγή των

χορηγῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τα ἐπώνυμά τους, ἀρχόντων του χωρίου Σαρακίνιστα, που χορήγησαν δύο ἀκόμα μνημεῖα ἱστορημένα ἀπὸ λινοτοπίτες ἀγιογράφους, το ναὸ του Ἁγίου Νικολάου στη Σαρακίνιστα και το καθολικὸ της μονῆς Σπηλαίου στη Λιούντζη.

Κυρίως ναὸς Ἁγίου Ἀθανασίου Λένγκας στην περιοχή Μόκρας (1685-1714)

Η επιγραφή, κεφαλαιογράμματη με μαύρο χρώμα σε λευκὸ βάθος, ἀναγράφεται στο υπέρθυρο της εισόδου, στο δυτικό τοίχο του ναοῦ.

Δημοσιεύσεις: Ρορα 1998, σ. 58-59, αριθ. 20.

Απεικόνιση: Ρορα 1998, σ. 58.

Μεταγραφή: + Ἀνηγέρθη κ(αὶ) ανεστορηθη ο θηος κ(αὶ) πανσεπτος ναος του εν αγιης πατρος ημων Ἀθανασου του Μεγαλου Πατριαρχου Αλεξανδρου / δηα σηνδρομη(ς) κ(αὶ) υκονομου Νικολαου ηερεος κ(αὶ) γεροντον Κηρ Δημητρι κ(αὶ) Κηρ Νηκολα κ(αὶ) ετερος Κυρ / Λαζαρον κ(αὶ) ετερος Κυρ Κυωνα, κοπυο και εξοδον παντον χριστιανον, περουρουγοντον Γεοργιου περεος Μιχαηλ περεος / Λαζαρ δε Γεοργιος, Ποστολη, Κοστα, Ταννο, Νικο, Κοστα, Τημα. Αρχηρατεβοντος Κυρουου Αρσενηου, / Βακο. Δηα χηρος κάμου ζογράφου ταπηνος Δημητριος προς Νικολαου Ζογραφου ε(κ) κομης χορ(ας) Ληνοτοπη, ηπερετουντον Ζονοβια(ς) μοναχ(ῆς).

62. Τούρτα 1991, σ. 39-40.

Η επιγραφή είχε ήδη υποστεί εκτεταμένες φθορές, όταν τη μετέγραψε ο Theofan Pora.

Ο Άγιος Αθανάσιος στη Λένγκα, διαστάσεων 12× 8,25 μ., είναι ναός μονόχωρος, τρίκογχος του απλοποιημένου αγιορείτικου τύπου. Στο εσωτερικό φέρει δύο εγγεγραμμένες αβαθείς κόγχες, την πρόθεση και το διακονικό. Η ανέγερση και ιστόρηση του ναού οφείλεται στην οικονομική συνδρομή τοπικών φορέων και αρχόντων και των χριστιανών κατοίκων της περιοχής. Ο αρχιερέας Αρσένιος Βάκο, που μνημονεύεται, πρέπει να ταυτίζεται με τον πρώτο επίσκοπο Γκόρας και Μόκρας⁶³ Αρσένιο, που αναφέρεται διαρκώς από την 8η Αυγούστου 1685 έως τουλάχιστον τη 16η Ιουλίου 1714⁶⁴, διάστημα στο οποίο πρέπει να τοποθετήσουμε και την ιστόρηση του ναού από το ζωγράφο Δημήτριο, γιο του ζωγράφου Νικολάου, ο οποίος υπογράφει είτε ως βοηθός είτε ως μάστορας σε ναούς και καθολικά μοναστηριών το πρώτο μισό του 17ου αιώνα.

Η υπογραφή του ζωγράφου παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τη συνέχεια του καλλιτεχνικού εργαστηρίου των λινοτοπιτών ζωγράφων σε οικογενειακή βάση. Η υποδήλωση της ιδιότητας του Δημητρίου ως ζωγράφου ίσως αποβλέπει στη διάκρισή του από συνονόματους του μάστορες άλλων καλλιτεχνικών ειδικοτήτων από το ίδιο χωριό, η δε ανάγκη του να διατυπώσει σαφώς τη συγγενική του σχέση με το ζωγράφο Νικόλαο υποδηλώνει ότι ο Νικόλαος πρέπει να ήταν φημισμένος για την εποχή του ζωγράφος, ώστε ο γιος του να επιθυμεί να δηλώνει γραπτώς τη συγγενειά του

με αυτόν. Ο τρόπος προσδιορισμού της καταγωγής του φανερώνει τη συνέχεια της οικογενειακής παράδοσης των ζωγράφων τουλάχιστον σε επίπεδο επιγραφών μέχρι τα τέλη του 17ου ή και τις αρχές του 18ου αιώνα.

Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Αθανασίου στη Λένγκα της Μόκρας αποτελούν το οψιμότερο δείγμα επιγραφικά βεβαιωμένης καλλιτεχνικής δραστηριότητας λινοτοπιτών ζωγράφων όχι μόνο στον αλβανικό, αλλά γενικότερα στο βαλκανικό χώρο, ενισχύοντας την αόριστη πληροφορία του καθηγητή Machiel Kiel για ναούς στη Βουλγαρία, ιστορημένους από τους γιους του ζωγράφου Νικολάου⁶⁵ και αποδεικνύοντας τη φήμη που διατηρούσε το οικογενειακό αυτό επαρχιώτικο συνεργείο μέχρι, το νωρίτερο, τα τέλη του 17ου αιώνα. Τέλος, το όνομα του Δημητρίου έρχεται να προστεθεί στον κατάλογο των γνωστών ζωγράφων οικογενειακής βάσης από το Λινοτόπι ως ζωγράφου τρίτης γενεάς.

Επιγραφή σε έργο αργυροχοΐας (1765)

Η επιγραφή βρίσκεται σε ένα αργυρό επικάλυμμα της εικόνας της Παναγίας Σπηλαιώτισσας⁶⁶, η τύχη του οποίου σήμερα αγνοείται.

Δημοσιεύσεις: Pora 1998, σ. 243, αριθ. 591.

Απεικόνιση: Pora 1998, σ. 243.

Μεταγραφή: + *Η παρουνσα άγια ηκονα Σπηλεοτισ(σ)α εβρησκομενη σηνδρομη τε πατερες ηγουμενεβουντας / Ναθαναηλ κε Γληγοριος κε Κοσταντηος η τημη(οι)*

63. Για τη μικρή αυτή επισκοπή, που ιδρύθηκε στα τέλη του 17ου αιώνα υπό την κυριαρχία της αρχιεπισκοπής Αχριδών, βλ. πρόχειρα Αραβαντινός 1984, Α', σ. 162· Γερμανός 1937, σ. 54-55.

64. Ο επίσκοπος Αρσένιος υπογράφει διαρκώς σε πράξεις της Ιεράς Συνόδου της Αρχιεπισκοπής Αχριδών ήδη πριν από την 8η Αυγούστου 1691 μέχρι το νωρίτερο τη 10η Ιουλίου 1714, οπότε αναφέρεται ως υποψήφιος για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο, τον οποίο τελικώς δεν κατέλαβε (βλ. Ά. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Τακτικόν τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ κατάλογοι ἀρχιερέων ἀκμασάντων ἐν αὐταῖς μεταξὺ τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος, ΔΙΕΕ 3 (1889), σ. 477, από όπου προκύπτει ότι η επισκοπή Γκόρας και Μόκρας κατείχε τη δέκατη έβδομη θέση στην επισκοπική ιεραρχία της Αρχιεπισκοπής Αχριδών· Α. Αλεξούδης, Συνοδικαὶ πράξεις τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας, ΔΙΕΕ 4 (1892), σ. 549, 550, 552, 554, 555, 558, 559, 560). Ο Γερμανός (Γερμανός 1937, σ. 55 και υποσημ. 2) θέτει ως terminus ante quem της αρχής της αρχιερατείας του την 8η Αυγούστου του 1685 και ως terminus post quem της λήξης της τη 16η

Ιουλίου του 1714. Δυστυχώς, δεν κατέστη δυνατό να ελέγξω τις παραπομπές του τελευταίου στα: H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, Λευψία 1902, σ. 31, 48, 50, 52, 55, 57, 63, 64, 67, 69, 74, 76, 79, 142 και Κ. Δελικάνη, *Πατριαρχικά έγγραφα Κωνσταντινούπολεως*, Γ', Κωνσταντινούπολις 1905, σ. 791, 798, 801, 809, 810, 838, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 864. Ο Αραβαντινός (Αραβαντινός 1984, σ. 162) περιορίζει την αρχιερατεία του στο 1709, ενώ ο Pora (Pora 1998) αναφέρει ότι ο Αρσένιος αρχιεράτευσε στο διάστημα 1685-1699.

65. Βλ. υποσημ. 11.

66. Η εικόνα εθεωρείτο από τους πιστούς θαυματουργή. Οι παράξενες παραδόσεις που τη συνοδεύουν καταγράφονται στο κατάλογο αριθ. 358 του Βασ. Μυστακίδη (βλ. παραπάνω υποσημ. 44 και Δυοβουνιώτης 1939, σ. 180). Δεν είναι βέβαιο αν η εικόνα αυτή ταυτίζεται με την εικόνα υπ' αριθ. κατ. 574, ιστορημένη από τον Ονούφριο τον Κύπριο, που φυλάσσεται σήμερα στο Ινστιτούτο Μνημείων της Αλβανίας στα Τίρανα.

αρχοντες εσηνδρομησαν την γοχε/ριαν Κηρ Κοτζο κε Κηρ Κηριτζυ Σηκριατινη επη χηρος Θεοδορου Αηνοτοπητι 1765 πουλη 10.

Σύμφωνα με την επιγραφή, το αργυρό επικάλυμμα της εικόνας κατασκευάστηκε με τη συνδρομή των πατέρων της μονής, ηγουμενευόντων των Ναθαναήλ, Γρηγορίου και Κωνσταντίου και με τη χορηγία των αρχόντων Κώτζου και Κυρίτη από το χωριό Σικριάτες. Την κατασκευή του αργυρού επικαλύμματος ανέλαβε ο μάστορας Θεόδωρος από το Λινοτόπι. Οι ηγουμενεύοντες μνημονεύονται, ο μεν Ναθαναήλ την ημέρα της κοιμήσεώς του στις 28 Δεκεμβρίου του 1769, σε ενθύμηση γραμμένη με μελάνη στο νότιο κίονα του ιερού βήματος⁶⁷ και στην πρόθεση⁶⁸, ο δε Κωνσταντίος σε εικόνα του Χριστού, την κατασκευή της οποίας χορήγησε προς αφιέρωση στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου⁶⁹, και στην πρόθεση⁷⁰, πιθανότατα δε ταυτίζεται με τον ηγουμενεύοντα Κωνσταντίνο, που μνημονεύεται σε εικόνα του Χριστού που βρισκόταν στη θύρα της πρόθεσης⁷¹. Ο αργυροχός Θεόδωρος από το Λινοτόπι πιθανότατα έχει συγγένεια πρώτου βαθμού με τον Δημήτριο Θεοδώρου από το Λινοτόπι, ο οποίος κατασκεύασε το 1763 δύο χαλκογραφίες στη μονή Χελανδαρίου στο Άγιον Όρος⁷².

Η επιγραφή αυτή παρέχει, κατά την άποψή μας, ένα ακόμα τεκμήριο αφ' ενός της καλλιτεχνικής δράσης σε οικογενειακή βάση λινοτοπίτικων συνεργείων και μάλιστα σε δύο γενεές καλλιτεχνών και αφ' ετέρου της εμβέλειας της δράσης και της φήμης του επαρχιώτικου αυτού συνεργείου που επεκτεινόταν έως το Άγιον Όρος.

Συμπεράσματα

Θεωρώντας τις επιγραφές που δημοσιεύονται παραπάνω στο πλαίσιο των ήδη γνωστών έργων συνεργείων από το Λινοτόπι διακρίνουμε τρεις γενεές ζωγράφων, με δράση εκτεινόμενη χρονικά πλέον του ενός αιώνα, και δύο γενεές αργυροχών. Δύο νέα ονόματα καλλιτεχνών εμφανίζονται, ο ζωγράφος Δημήτριος, γιος του Νικολάου, ζωγράφου, και ο αργυροχός Θεόδωρος. Οι κτίτορες και δωρητές που προσκαλούσαν λινοτοπίτες τεχνίτες ήταν στην πλειοψηφία τους τοπικοί άρχοντες, οι οποίοι είχαν την οικονομική ευχέρεια να προσκαλέσουν το φημισμένο αυτό επαρχιώτικο συνεργείο, που όμως δεν επέτρεπε την πρόσκληση φημισμένων ζωγράφων, που προτιμούσαν τα μεγάλα αστικά ή μοναστικά κέντρα.

67. Πουλίτσας 1928, σ. 77, αριθ. 7.

68. Ό.π., αριθ. 12.

69. Ό.π., σ. 78, αριθ. Π, 2.

70. Ό.π., σ. 77, αριθ. 12.

71. Ό.π., σ. 77, αριθ. 4.

72. Βλ. Τούρτα 1991, σ. 43, σημ. 140, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Συντομογραφίες

- Αραβαντινός 1984 = Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ήπειρου εις μέρη τρία*, Ιωάννινα 1984.
- Γερμανός 1937 = Γερμανός Μητροπολίτης Σάρδεων, Ἐπισκοπικοί κατάλογοι τῶν ἐν Ἠπειρῷ καὶ Ἀλβανίᾳ ἐπαρχιῶν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, *Ηπειροχρον* 12 (1937), σ. 11 κ.ε.
- Πακουμής 1994 = Γ. Πακουμής, *Μνημεία Ορθοδοξίας στην Αλβανία*, Αθήνα 1994.
- Γ. και Κ. Πακουμής = Γ. και Κ. Πακουμής, *Ορθόδοξα μνημεία στη Βόρειο Ἠπειρο: πρώτη προσέγγιση - καταγραφή*, Ιωάννινα 1994.
- Γούναρης 1980 = Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιωτίσσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Δυοβουνιώτης 1939 = Κ. Δυοβουνιώτης, Τά ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Β. Μυστακίδου κατάλοιπα αὐτοῦ, *ΕΕΒΣ* 15 (1939), σ. 180.
- Καμαρούλιας 1997 = Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ἠπειρου*, Α-Β, Αθήνα 1997.
- Κώνστας 1958 = Κ. Σ. Κώνστας, Βορειοηπειρωτικά: ἀπὸ τὰ κατάλοιπα ἐνὸς μοναχοῦ, *Ηπειροεστ* 7 (1958), σ. 4 κ.ε.
- Μπαράς 1952 = Β. Μπαράς, Ἡ Ἐπισκοπὴ Δρυϊνουπόλεως, *Ηπειροεστ* 1, τχ. 3 (1952), σ. 233α-256β· τχ. 6, σ. 560α-564β· τχ. 7, σ. 673α-676β.
- Μπαράς 1994 = Β. Μπαράς, *Τὸ Δέλβινο τῆς Βορείου Ἠπειρου καὶ οἱ γειτονικὲς τὸν περιοχὲς Ἀργυροκάστρου, Χεμάρρας, Πωγωνίου, Φιλιατῶν, Παραμυθιάς κλπ.* (πρόλογος-επιμέλεια Λ.Ι. Βρανούση) Αθήνα 1994.
- Παπαδόπουλος 1933 = Χρ. Παπαδόπουλος, *Ηπειροχρον* 8 (1933), σ. 178-182.
- Πουλίτσας 1928 = Π. Πουλίτσας, Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπειρου, *ΕΕΒΣ* 5 (1928), σ. 53 κ.ε.
- Τούρτα 1991 = Α. Τούρτα, *Οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στη Βίτσα καὶ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991.
- Kiel 1985 = M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period: a Sketch of the Economic, Juridical and Artistic Pre-conditions of Bulgarian Post-Byzantine Art and its Place in the Development of the Art of the Christian Balkans, 1360/70-1700: A New Interpretation*, Assen/Maastricht 1985.
- Meksi - Thomo 1976 = A. Meksi - P. Thomo, *Arkitektura pasbizantine në Shqipëri*, *Monumentet* 11 (1976), 127á-145â, εικ. 1-10.
- Meksi - Thomo, Një nefshë = A. Meksi - P. Thomo, *Arkitektura pasbizantine në Shqipëri: kishat një nefshë*, *Monumentet* 19 (1980), σ. 89a-115b.
- Meksi - Thomo 1980 = A. Meksi - P. Thomo, *Arkitektura pasbizantine në Shqipëri: kishat me strukturë në formë kryqi me kupolë*, *Monumentet* 20 (1980), σ. 45a-113b.
- Popa 1998 = Th. Popa, *Mbishkrime të kishave në Shqipëri, përgatitur për botim nga N. Nepravishta - K. Giakoumis*, Tirana 1998.
- Thomo 1998 = P. Thomo, *Kishat pasbizantine në Shqipërinë e Jugut*, Tirana 1998, Botim i Kishës Autoqefale Orthodhokse të Shqipërisë.

Konstantinos G. Giakoumis

A CRITICAL EDITION OF INSCRIPTIONS OF WORKSHOPS
FROM LINOTOPI IN THE PROVINCES
OF THE ORTHODOX CHURCH OF ALBANIA

Linotopi, the famous Wallachian village of Mount Pindos near Kastoria, was home to the oldest known and most representative provincial itinerant workshops specializing in religious art. Being Vlach in origin, the masters and craftsmen of Linotopi could travel freely to work on commissions. Thus they painted Orthodox churches and icons, katholika

and possibly mosques. Their work is found in Aetolia and Pelion, Epirus, Macedonia and possibly Mount Athos; extending as far as central-western Albania, the former Yugoslavia and Bulgaria. There is evidence of continuous production from the last three decades of the 16th century, to the beginning of the 18th.

In this study we examine the inscriptions in eight churches and one silver icon revetment in Albania, signed by painters or craftsmen from Linotopi. These inscriptions cast new light on the context in which they were produced, providing information about painters and silversmiths, their travels and patrons, and the historical development of their handicrafts, as well as the history of local villages, churches and monasteries.

The inscriptions: 1. 1617: Narthex of the Monastery of the Prophet Elijah at Georgutsati (Jorguçat), Dropolis (Dropull). The narthex was painted 'through the hand of the sinner Michael from the large village of Linotopi of Kastoria'. No local bishop is mentioned, while the abbot Symeon is named in other documentary sources from the early 17th century.

2. 1617: Naos of the katholikon of the Annunciation at Vanista (Vanishtë), Dropolis. The naos was painted by the same Michael during the prelacy of bishop Matthew of Ioannina. Matthew is one of the most fascinating ecclesiastical figures of the early 17th century, since he is known to have been a protagonist in the movement of Dionysios Skylouphos in Ioannina. He is mentioned as a bishop of Ioannina and not of Dryinoupolis, because during the difficult period after the movement of Dionysios and the death of the previous metropolitan, Manasses, he was either appointed as episcopal vicar of the Metropolis of Ioannina, until the canonical election of a Metropolitan, or he became joint-bishop for a limited time.

3. 1626: Narthex of the katholikon of the Monastery of the Transfiguration at Tsiatista (Çatishtë), Pogoni. The katholikon was painted by master Michael from Linotopi with the sponsorship of the metropolitans Jacob of Zihnon and Daniel of Nevrokopi.

4. 1630: Church of St Nicholas in Sarakinista (Sarakinishtë), Liuntzi (Ljunxheri). The church was painted by master Michael together with his son Konstantinos and Nikolaos from Linotopi in 1630. The work was sponsored by the local noblemen in the village of Sarakinista, who were powerful since the 17th century.

5. 1632: Church of St Nicholas at Meliani (Melan), Premeti (Përmet). The church was painted in 1632 by master Niko-

laos from Linotopi, with the sponsorship of one Kyrko, perhaps from Sarakinista.

6. 1634: Naos of the katholikon of the Spelaio Monastery at Sarakinista, Liuntzi. The painting of the naos can be ascribed to master Michael from Linotopi, with the sponsorship of the hiero-monks Konstantinos and Yasophos, and of the noblemen of Sarakinista. This was his last and the best work, characterised by elaborate modelling and use of highlights to create a powerful sense of harmony and expression.

7. 1653: Naos of the katholikon of the Monastery of Prophet Elijah at Stegopolis (Stegopul), Liuntzi. The naos was painted by the master Konstantinos, son of Michael from Linotopi, together with his fellow Nikolaos. The names of the Sarakinistiote donors (George of Nani and Ioannis Dragos) who sponsored the wall-paintings can be attributed to Vlachs.

8. 1685-1714: Church of St Athanasios at Lenga (Llëngë), Mokra. The church was painted by Demetrios from Linotopi, son of the master Nikolaos, with the sponsorship of local noblemen, in the prelacy of the Bishop of Gora and Mokra, Arsenios (1685-1714).

9. 1765: Silver revetment of the icon of the Virgin Spelaio-tissa. The revetment was made by the silversmith Theodore from Linotopi. This craftsman was evidently related to master Demetrios, son of Theodore from Linotopi, who in 1763 created two copper-plates in the monastery of Chilandar on Mount Athos.

Considering these inscriptions in the context of other known works of the same workshop, we can discern three generations of painters active in churches and katholika for more than a century, and two generations of silversmiths. Two new names of masters appear; the painter Demetrios, son of Nikolaos, and the silversmith Theodore. The donors and patrons who invited the craftsmen of Linotopi to work for them were mostly local dignitaries of different racial background. They could afford to pay well-known provincial painters, whereas the most prominent craftsmen of the day were beyond their means, and employed in the great monastic and urban centres.